Monumenten Inventarisatie Project Noord-Holland

Zuid-Kennemerland

Regiobeschrijving, november 1991.

Inhoud

Verantwoording *5*

1. **Inleiding** *7*
1.2 Ligging, begrenzing en beknopte karakteristiek *7*

2. **Bodemgesteldheid** *9*
2.1 Bodem *9*
2.2 Reliëf *9*
2.3 Afwatering *10*

3. **Grondgebruik** *11*
3.1 Agrarisch *11*
3.2 Niet-agrarisch *11*
3.3 Landschapsbeeld *12*

4. **Infrastructuur** *15*
4.1 Landwegen *15*
4.2 Waterwegen *15*
4.3 Dijken en kaden *16*
4.4 Spoorwegen *16*
4.5 Voormalige tramwegen *17*
4.6 Militaire infrastructuur *17*

5. **Nederzettingsstructuur** *19*
5.1 Algemeen *19*
5.1.1 Relatie met de landschapstypen *19*
5.1.2 Bevolkingsontwikkeling *19*
5.1.3 Achtergronden ruimtelijke ontwikkelingen en bevolkingsgroei *20*
5.1.4 Exploitatiemaatschappijen *20*
5.2 Haarlem *21*
5.2.1 Algemeen *21*
5.2.2 Nieuwstad (Stationsbuurt) *21*
5.2.3 Annexaties *21*
5.2.4 Industrie *21*
5.2.5 City-vorming *22*
5.2.6 Woonbuurten *22*
5.2.7 Na 1945 *222*
5.3 Dorpen en buurtschappen *22*
5.3.1 Op strandwallen en aangrenzende veengronden *22*
5.3.2 In het oostelijk poldergebied *24*
5.3.3 In de jonge duinen *24*
5.4 Verspreide bebouwing *25*
5.4.1 Op de standwallen en aangrenzende veengronden *25*
5.4.2 In het oostelijk poldergebied *25*
5.4.3 In de jonge duinen *25*

6. **Karakteristieke bebouwing** *27*
6.1 Buitenplaatsen *27*
6.2 Villatypen *27*
6.3 Medisch sociale complexen *27*

7. **Gebieden met bijzondere waarden** *29*

Geraadpleegde werken *31*

Tabel bevolkingsgegevens *33*

Herkomst afbeeldingen *35*

Afbeeldingen *37*

Verantwoording

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) is ontwikkeld op initiatief van de Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur om geheel Nederland te inventariseren op het gebied van architectuur en stedebouw uit de periode 1850-1940. Het project wordt, in samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, uitgevoerd door de provincies en de vier grote steden.

De doelstellingen van het MIP zijn:
- het verkrijgen van een landelijk overzicht van jongere bouwkunst en stedebouw uit de periode midden 19de eeuw-Tweede Wereldoorlog;
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode midden 19de eeuw-Tweede Wereldoorlog;
- basisgegevens aan te leveren voor wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch en/of industrieel-archeologisch terrein;
- bouwstenen aandragen voor te ontwikkelen beleid van de drie bestuurslagen ten aanzien van ruimtelijk ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg en als basis voor planologische en stedebouwkundige afwegingen;
- selectie- en registratie-activiteiten van de drie bestuurslagen ten aanzien van objecten, ensembles, structuren en gezichten mogelijk te maken.

Voor de uitvoering van de werkzaamheden zijn de provincies in regio's onderverdeeld. Binnen deze inventarisatie-gebieden wordt het werk per gemeente verricht.
Van elk inventarisatiegebied en van elke gemeente wordt een beschrijving gemaakt waarin geografische, sociaal-economische en stedebouwkundige ontwikkelingen binnen het betreffende gebied c.q. gemeente worden geschetst, toegespitst op de periode 1850-1940. Voorts worden waardevolle gebouwen en ruimtelijke structuren uit de betreffende periode in beeld gebracht.

De **regiobeschrijving** richt zich op het grote verband tussen geografische, sociaal-economische en cultuurhistorische ontwikkelingen in de MIP-regio Zuid-Kennemerland. Voor meer gedetailleerde informatie omtrent de vijf gemeenten binnen de regio kunnen de desbetreffende **MIP-gemeentebeschrijvingen** worden geraadpleegd (1.2). De regiobeschrijving is tot stand gekomen op basis van vergelijking van kaartbeelden uit circa 1850, 1940 en 1980, literatuuronderzoek, de vijf gemeentebeschrijvingen en de inventarisaties in het veld.
De beschrijving volgt het model voor een regiobeschrijving van drs. L. Prins, Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1988. Hieraan is een overzicht van gebieden met bijzondere waarden toegevoegd. De regiobeschrijving Zuid-Kennemerland werd samengesteld door drs. E. van der Kleij, als inventarisator jongere bouwkunst verbonden aan de provincie Noord-Holland.

I. Inleiding

1.1 Indeling MIP-regio's

De provincie Noord-Holland is onderverdeeld in tien MIP-regio's of MIP-inventarisatiegebieden:

I Texel
II Noorderkwartier
III Westfriesland
IV Waterland
V Stadsgewest Amsterdam
VI Gooi-en Vechtstreek
VII Meerlanden
VIII Zuid-Kennemerland
IX IJmond en Vechtstreek
X Noord-Kennemerland

De indeling is opgesteld door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Het uitgangspunt bij de totstandkoming van de bovenstaande gebiedsindeling was de cultuurhistorische en bestuurlijke samenhang per regio op basis van gemeenschappelijke ontwikkelingen tijdens de periode 1850-1940, met inachtneming van de recente gemeentegrenzen.

1.2 Ligging, begrenzing en beknopte karakteristiek

De MIP-regio Zuid-Kennemerland wordt in de regiobeschrijving voortaan kortheidshalve **regio** of **inventarisatiegebied** genoemd. De regio ligt in het zuidwesten van de provincie Noord-Holland, heeft een omvang van 11576 ha en bestaat uit de gemeenten: Haarlem, Heemstede, Bloemendaal, Zandvoort en Bennebroek. De gemeente Haarlem omvat de enige stad in historisch juridische zin. De nederzettingen in de overige gemeenten zijn in deze zin **dorpen en buurtschappen.**

De regio wordt begrensd door de MIP-regio's: IJmond en Zaanstreek (noord) en Meerlanden (oost). Aan de zuidzijde ligt de provincie Zuid-Holland en aan de westzijde de Noordzee.

Het inventarisatiegebied kan thans worden gekarakteriseerd als een relatief dicht bebouwd kustgebied met een zeer ruime niet-agrarische groenstructuur. Agrarische bestemmingen worden nog aangetroffen in de strandvlakten en in het polderland aan de oostzijde van de regio. Het bebouwde oppervlak dateert grotendeels uit de periode 1880-1940 en wordt gevormd door de overwegend gesloten bebouwing van de middelgrote stad Haarlem en de merendeels open, meer in parkachtige structuren gelegen bebouwing van de omringende gemeenten Heemstede, Bloemendaal en Bennebroek. De bebouwing van stad en randgemeenten gaat op diverse punten in elkaar over. De groenstructuur wordt gevormd door de merendeels volwassen strandwalbossen, de bebossing van de binnenduinrand en het plaatselijk beboste zeer brede natuurgebied van de jonge duinen dat vrijwel de gehele westelijke helft van de regio beslaat. Aan de zeezijde ligt als enige kern de badplaats Zandvoort.
(Zie afbeelding 1.)

2. Bodemgesteldheid

2.1 Bodem

De natuurlijke ontstaanswijze van de bodem vormt de grondslag voor de ruimtelijke hoofdstructuur in de regio. Deze bodem bestaat uit drie, evenwijdig aan de kustlijn lopende **landschapstypen**. Dit zijn van west naar oost: de jonge duinen, een strandwallen en strandvlaktenlandschap, en een polderlandschap. Hieronder volgt een korte behandeling in chronologische volgorde.
De structuur van de bodem wordt bepaald door de **strandwallen**, die kortheidshalve worden aangeduid met oostelijke en westelijke strandwal. De strandwallen werden tussen circa 3500 v. Chr. en het begin van de jaartelling door de zee opgebouwd op een ondergrond van oude zeeklei. De oudste, slechts fragmentarisch bewaarde zandrug ligt net ten oosten van het inventarisatiegebied en vormt de bodem van het dorp Spaarnwoude. Rond 3000 v. Chr ontstond ten westen van deze zandrug de strandwal waarop later Haarlem, Heemstede en Bennebroek werden gesticht. Rond 1900 v. Chr. vormde zich weer ten westen hiervan de strandwal waarop de Bloemendaalse nederzettingen Bloemendaal, Overveen, Aerdenhout en Vogelenzang zouden ontstaan. De langgerekte lager gelegen gebieden tussen de strandwallen wordt **strandvlakten** genoemd. De strandwallen bestaan uit oud duinzand op oude zeeklei, de strandvlakten uit veen op oude zeeklei.
Langs de gehele oostzijde van de regio, tussen de oostelijke strandwal en de Ringvaart van de Haarlemmermeerpolder ligt polderland waarvan de bodem bestaat uit veen op oude zeeklei. Dit merendeels als weiland ingerichte veengebied wordt in de regiobeschrijving aangeduid met **oostelijk poldergebied**. Deze veengronden vormen slechts het westelijk deel van een ten dele door meervorming en latere inpoldering verdwenen groter veengebied, dat zich uitstrekte tot de stuwwallen van het Gooi.
In het oostelijk polderland ontstonden de dorpen Spaarndam en Schalkwijk en het buurtschap Vijfhuizen.
Tussen de westelijke strandwal en de Noordzeekust ligt de brede reliëfrijke zone van de **jonge duinen**, gevormd tussen 1100 en 1800 door verstuiving vanuit het westen. Gewijzigde klimaatsomstandigheden vanaf de elfde eeuw veroorzaakten overheersende westenwinden en een verandering van de zeespiegel waardoor de jongere strandwallen en onderwaterdelta's ten westen van de huidige kustlijn werden geërodeerd en het zand ver landinwaarts werd geplaatst. Door maatregelen als bebossing en helmbeplanting werden de zandverstuivingen vanaf de 18de eeuw ter hoogte van de huidige binnenduinrand tot stilstand gebracht. In de jonge duinen ontstonden het dorp Zandvoort en het buurtschap Bentveld.
(Zie afbeelding 5.)

2.2 Reliëf

De globale hoogten in het inventarisatiegebied variëren van 40 meter +NAP in de jonge duinen tot 1.80 meter -NAP in het oostelijk poldergebied. De grootste hoogten worden gevormd door de duintoppen in de binnenduinrand. Op de niet afgegraven delen van de strandwallen in het zuiden van de regio worden hoogten gemeten tot 12 meter +NAP.
Van west naar oost is de algemene helling van het terrein stijgend tussen zeereep en binnenduinrand. Vanaf de binnenduinrand tot de oostelijke regiogrens is de algemene helling dalend. Het grootste hoogteverschil is merkbaar aan de oostzijde van de binnenduinrand.

2.3 Afwatering

De afwatering van de boven NAP gelegen zandgronden geschiedt op natuurlijke wijze via de diverse van west naar oost gaande waterlopen naar de lagere veengronden, vanwaar het overtollige water hoofdzakelijk in noordelijke richting wordt afgevoerd. Het Spaarne is hierbij van primaire betekenis. Bij Spaarndam zorgt het gemaal van Rijnland (1843) voor lozing op de boezem van het Noordzeekanaal. Dit gebeurt via de zijkanalen B en C (buiten de regio).

Alle waterwegen in het inventarisatiegebied functioneren in het proces van de afwatering. Van primaire betekenis zijn hierin echter het noordwestelijk deel van de Ringvaart Haarlemmermeerpolder, het Zuider Buiten Spaarne, het Spaarne, het Noorder Buiten Spaarne, de Binnen Liede en de Delft. Het zijn alle noord-zuidverbindingen die via korte oost-westverbindingen met elkaar zijn verbonden.

De noordelijke hoofdrichting van de afwatering is ontstaan bij de drooglegging van het Haarlemmermeer (1848-1852) en het graven van het Noordzeekanaal. Dit laatste gebeurde tussen 1867 en 1872 met de inpoldering van delen van het IJ en de aanleg van de zijkanalen B en C in de nieuwe polder.

Naast het hoofdgemaal bij Spaarndam waren er rond 1850 diverse windwatermolens aanwezig. De molens werden na 1900 merendeels door motorgemalen vervangen. Alleen aan de oostzijde van de gemeente Haarlem, langs de Ringvaart van de Haarlemmermeerpolder, bleven twee exemplaren bestaan. Over het algemeen werd de bemaling na 1945 door onopvallende elektrische gemalen overgenomen.

3. Grondgebruik

3.1 Agrarisch

De in oorsprong geheel beboste **strandwallen** werden reeds voor het jaar 1000 bewoond. Deze bewoning concentreerde zich om **geesten**. Dit zijn voornamelijk in West-Nederland zo genoemde complexen akkerland met een langgerekte, veelal noord-zuidelijke hoofdvorm, ontstaan na ontginning van de hogere delen van de strandwal. Deze ontginning resulteerde gedurende de periode tot 1500 in een vrijwel volledige ontbossing van de strandwallen. Vanaf de 12de eeuw werd de ontginning van de met moerasbos begroeide **strandvlakten** ter hand genomen. Omdat deze ontginning haaks vanaf de strandwallen geschiedde, ontstond in de strandvlakten de nog steeds herkenbare strokenverkaveling met oost-westelijke hoofdrichting. Het **oostelijk poldergebied** verkreeg in deze periode een vergelijkbaar verkavelingspatroon door ontginning vanaf ontginningsvaarten met een noordzuidelijke richting. In het noordoosten van dit veengebied had een afwijkende hoofdrichting van de ontginningsvaart gevolgen voor de hoofdrichting van de altijd haaks op de vaart staande verkaveling. In de **jonge duinen** werd rond 1800 begonnen met aardappelteelt, die met oog op de grondwaterstand in verdiepte akkers werd bedreven.
Rond 1850 waren de fijnmazig verkavelde akkers op de strandwallen voornamelijk in gebruik ten behoeve van de tuinbouw. Daarnaast werd hier ook veeteelt bedreven. Vanaf 1900 zou het agrarische karakter van de strandwallen meer en meer verdwijnen door de sterke groei van de diverse woonkernen. In de strandvlakten en in bepaalde delen van het oostelijk veengebeid vormde de bollenteelt rond 1850 een belangrijke bron van inkomsten. De zandige veenbodem bleek voor deze tak van tuinbouw uitstekend geschikt. De bollenteelt concentreerde zich ter hoogte van de dorpen Overveen, Bloemendaal en kwam verder voor bij Heemstede, Bennebroek en Haarlem. Het merendeel van de strandvlakte was echter ingericht als weiland. De groei van de woonkernen beperkte zich niet alleen tot de strandwallen maar bestreek ook de aangrenzende delen van de strandvlakten en van het oostelijk poldergebied.
De verstedelijking van dit gebied had echter vooral plaats in de decennia na 1945.
De aardappelteelt in de jonge duinen maakte in de tweede helft van de 19de eeuw een bloei door. De winning van duinwater bracht echter een verlaging van het grondwaterpeil met zich mee die de aardappelteelt na 1900 vrijwel geheel deed verdwijnen. De verdiepte voormalige aardappelvelden zijn echter op diverse plaatsen herkenbaar gebleven; dit laatste met name rond Zandvoort.

3.2 Niet-agrarisch

De **drinkwaterwinning** in de jonge duinen was tijdens de MIP-periode een belangrijke vorm van niet-agrarisch grondgebruik. Het drinkwaterbedrijf is tot op heden van primaire betekenis. Behalve bij Overveen, waar nog duinwater wordt opgepompt, dienen de duinen tegenwoordig overwegend om ingebracht rivierwater te zuiveren.
De winning van duinwater begon kort na 1850 op particulier initiatief ten behoeve van de stad Amsterdam. Als wingebied werden de duinen tussen Aerdenhout en Bentveld in gebruik genomen. Het gebied werd voorzien van diverse kanalen en een verzamelkom, de zogenaamde Oranjekom. Het pompgebouw met de bijbehorende bedrijfsgebouwen en dienstwoningen kwamen op grondgebied van de gemeente Heemstede tussen de Leidse Trekvaart en spoorlijn Haarlem-Leiden. Na de Eerste Wereldoorlog breidde het complex zich ten westen van de spoorlijn uit.

Vanaf dit complex werd het water via buizen vervoerd naar Amsterdam. Rond 1885 bouwde de stad Haarlem een eigen waterleidingbedrijf in de duinen bij Overveen. Het complex met markante watertoren breidde zich na 1900 uit. Dit gebeurde echter op kleinere schaal dan bij het Amsterdamse bedrijf. Ook het graven van kanalen in het duingebied zou bij de Haarlemse waterleiding op veel kleinere schaal plaatsvinden. Naast de beide grote bedrijven ontstonden na 1900 de kleine duinwaterleidingen van de gemeenten Bloemendaal en Zandvoort. Het eerstgenoemde bedrijf werd gevestigd op een hoog duin in het villapark Duin en Daal, het Zandvoortse bedrijf in Bentveld. De genoemde bedrijven zijn tot op heden in gebruik en de bebouwing uit de MIP-periode is nog merendeels aanwezig. De bedrijven zijn echter niet meer per gemeente zelfstandig, maar maken thans deel uit van het waterleidingbedrijf Zuid-Kennemerland.

De **zandwinning** op de strandwallen en in de binnenduinrand is vanaf de 17de eeuw van grote betekenis geweest. Het zand werd gewonnen uit de strandwallen en de binnenduinrand en gebruikt voor stadsuitbreidingen en voor vermenging met zware kleigronden ten behoeve van de akkerbouw. Van de zandwinning, die tot ver in de MIP-periode doorging, zijn duidelijke sporen in het landschap achtergebleven. Zo ontstonden de vlakke bollenvelden in het Bloemendaalse Vogelenzang als gevolg van 19de-eeuwse en vroeg 20ste-eeuwse afgraving van delen van de strandwallen. Hetzelfde geldt voor het bollenveld tussen het Heemsteedse buurtschap De Glip en het dorp Heemstede. De voormalige blekersvelden, waarop vooral na 1918 de uitbreiding van dit dorp zou plaatsvinden, waren een gevolg van oudere zandwinning. Dit laatste geldt bijvoorbeeld ook voor de in de binnenduinrand uitgespaarde ligging van het Overveense landgoed Elswout. Een ander gevolg was de aanleg van **zanderijvaarten**, veelal haaks op de zandruggen lopende waterwegen voor het zandtransport (4.2).

Minder ingrijpende vormen van niet-agrarische grondgebruik in de jonge duinen waren de **jacht op wild** en het gebruik als militair oefenterrein. De jacht werd vooral bedreven door landeigenaren, het **militair oefenterrein** werd gebruikt door de Haarlemse Cavalariekazerne (Ripperdakazerne). Bij de jachtterreinen bouwden de eigenaren vaak woningen voor hun jachtopzichters, soms voorzien van een herenkamer voor verblijf van de jagers tijdens de jacht. In de jonge duinen van Bloemendaal en Zandvoort worden dergelijke panden nog aangetroffen.

3.3 Landschapsbeeld

Niet-verstedelijkte structuren worden vooral aangetroffen in de jonge duinen. Voor de strandwallen en strandvlakten geldt dit alleen voor het zuiden van de regio en voor het oostelijk poldergebied slechts voor een onbebouwd gebleven strook langs de oostgrens van de regio.
De jonge duinen vormen een uitgestrekt natuurgebied met een reliëfrijk karakter en een plaatselijke bebossing met naaldhout. De oostzijde van de jonge duinen wordt gevormd door de hogere binnenduinrand die merendeels met loofhout is begroeid. Bij het Overveense landgoed Koningshof is deze binnenduinrand door de bijzondere steilheid en de volwassen beplanting van een buitengewone landschappelijke betekenis. De landschappelijke structuren op de strandwallen horen vaak bij voormalige buitenplaatsen en bestaan uit bos- en weidepercelen. De bebossing op de strandwallen markeert de noord-zuidelijke hoofdrichting van deze zandruggen. Dit geldt het sterkst voor de Bloemendaalse strandwal en het zuidelijk deel van de strandwal van Heemstede. In de stad Haarlem betreft dit alleen de Haarlemmerhout.

De strandvlakten in het zuiden van de regio zijn thans merendeels ingericht als weiland. In Heemstede wordt de strandvlakte ook bepaald door de bebossing van voormalige buitenplaatsen.
De smalle strook oostelijk poldergebied bestaat vrijwel steeds uit weiland. Alleen in Bennebroek is het gebied begroeid met het volwassen loofhout dat behoorde bij het in 1972 verdwenen Huis te Bennebroek.

4. Infrastructuur

4.1 Landwegen

Het inventarisatiegebied had reeds voor de aanvang van de MIP-periode een goed ontwikkeld doorgaand wegennet, waarvan de ligging en de hoofdrichting werd bepaald door de lineaire noord-zuidstructuur van de strandwallen. De drie belangrijkste noord-zuidverbindingen ontstonden in de middeleeuwen op de randen van strandwal en strandvlakte als verbinding tussen de nederzettingen in het Hollandse kustgebied. Van primaire betekenis is hierin nog steeds de weg tussen Alkmaar, Haarlem en Den Haag, die in het inventarisatiegebied over de westzijde van de oostelijke strandwal loopt. De rond 1800 bestrate weg heet in Haarlem: Rijksstraatweg, Schoterweg en Wagenweg; in Heemstede Herenweg en in Bennebroek Rijksstraatweg. De ten oosten hiervan gelegen parallelverbinding die in Haarlem Kleine Houtweg, in Heemstede Binnenweg en Glipperweg en in Bennebroek Binnenweg en Schoollaan heet, is altijd van een meer regionale betekenis gweest. Hetzelfde geldt voor de weg over de westelijke strandwal die de Bloemendaalse kernen met elkaar verbindt en in de middeleeuwen de schakel vormde met het Santpoortse kasteel Brederode, een toenmalig machtscentrum met veel verpachte grond in Zuid-Kennemerland.
Kort voor en tijdens de MIP-periode kwamen in de regio twee belangrijke oost-westverbindingen door de jonge duinen tot stand: de Zandvoortselaan en de Zeeweg. Met deze wegen werd de zeereep als recreatiegebied ontsloten. De **Zandvoortselaan** werd in 1828 in gebruik genomen als straatweg tussen het in dat jaar eveneens geopende eerste badhuis in Zandvoort en de Herenweg in Heemstede. De ten noorden hiervan gelegen **Zeeweg** werd rond 1920 als straatweg aangelegd tussen het dorp Overveen en het te ontwikkelen badcentrum Bloemendaal aan Zee. In het oostelijk deel van de regio werd omstreeks 1930 de provinciale weg naar Schiphol en het Gooi aangelegd. In 1932 werd deze weg via de brede, van noord naar zuid lopende **Heemsteedse Dreef** met Haarlem verbonden. De Rijksweg langs de Amsterdamse Vaart bleef na een verbreding in deze periode de belangrijkste wegverbinding met de hoofdstad.
In de decennia na 1945 werd de primaire functie van de oude noord-zuidverbinding in Haarlem door een ringbaan langs de westzijde van de stad overgenomen. In Heemstede en Bennebroek bleef de oude weg de primaire verkeersfunctie houden.
(Zie afbeelding 6.)

4.2 Waterwegen

Behalve de rivieren Spaarne en Liede, die ontstonden voor de aanvang van de MIP-periode, dateren alle belangrijke waterwegen in het inventarisatiegebied van vóór 1850. De waterwegen werden veelal gegraven in oostwestelijk richting voor de afvoer van gewonnen zand. Ook waterafvoer speelde een rol. Dit laatste met name voor de van zuid naar noord lopende Delft, een middeleeuwse afwateringsvaart in de strandvlakte tussen Haarlem en Bloemendaal. Ook de 17de-eeuwse trekvaarten werden voor zandafvoer en afwatering gebruikt, alhoewel de primaire betekenis van de Amsterdamse- en de Leidse Trekvaart tot de komst van de spoorwegen was gelegen in het personen- en goederenvervoer tussen Haarlem, Amsterdam en Leiden.
Wat betreft de invloed op de ruimtelijke ontwikkelingen kort voor en tijdens de MIP-periode hebben de vooral de **Leidsevaart** en het **Noorder Buiten Spaarne** invloed gehad op de vestiging van industrie en nutsbedrijven. Door de gunstige aan- en afvoermogelijkheden van water en

goederen werden rond 1840 de eerste Haarlemse fabrieken met stoomtractie gebouwd langs de Leidsevaart en langs de in het noordelijk verlengde hiervan gelegen Zijlgracht. Door ruimtegebrek als gevolg van stadsuitbreiding in dit westelijk deel van Haarlem, verplaatste de groeiende industrie zich vanaf 1900 naar de oevers van het Noorder Buiten Spaarne .
De **Blekersvaart** in Heemstede was al ver voor de MIP-periode van belang voor de linnenblekerijen. In de tweede helft van de 19de eeuw werden de blekerijen geleidelijk vervangen door stoomwasserijen, waardoor de westzijde van de Blekersvaart een semi-industrieel aanzien kreeg.
Alleen langs het Noorder Buiten Spaarne bleef de industrie tot op heden in functie. Langs Zijlgracht en Leidsevaart waren de bedrijven reeds voor 1940 merendeels verdwenen en langs de Blekervaart herinnert een schoorsteen en incidentele bedrijfsbebouwing nog aan de periode van de stoomwasserijen. Afgezien van de demping van een aantal binnengrachten in Haarlem trad er op het gebied van de waterwegen gedurende de MIP-periode weinig verandering op. Behoudens de demping van een deel van de Amsterdamse Vaart geldt hetzelfde voor de decennia na 1940.

4.3 Dijken en kaden

Dijken en kaden komen alleen voor in de poldergebieden in het noorden en oosten van de regio. Kaden onderscheiden zich van dijken door een kruinhoogte die lager is dan één meter. In het noorden ligt de Slaperdijk, een niet primair waterkerende dijk die in 1612 tegen overstromingen van het toen nog open water van IJ en Wijkermeer werd gebouwd. Direct ten oosten van deze dijk liggen laat 19de- en vroeg 20ste-eeuwse liniewallen (dijkhoogte). Deze militaire infrastructuur wordt behandeld in 4.5.
In het oosten van de regio liggen waterkerende kaden langs de Binnen Liede en Buiten Liede. Langs de Ringvaart van de Haarlemmermeer ligt een dijk. Laatstgenoemde dijk werd opgeworpen in het tweede kwart van de 19de eeuw en is daarmee de jongste dijk in de regio. Voorts liggen er in het oostelijk pòlderland nog diverse restanten van kaden die merendeels dateren van voor 1850.
Naast de al dan niet primair waterkerende dijken kent de regio een aantal spoordijken die het gebied van oost naar west en van noord naar zuid doorsnijden. De hoogte van deze spoordijken is steeds meer dan één meter. Alleen het tracé van de voormalige spoorlijn tussen Haarlem en Hoofddorp ligt op kadehoogte.

4.4 Spoorwegen

In 1940 had het inventarisatiegebied een spoorweggeschiedenis van een eeuw achter de rug. In 1839 werd als eerste spoorlijn in Nederland de railverbinding tussen Amsterdam en Haarlem aangelegd. In 1842 volgde de verbinding tussen Haarlem en Den Haag, in 1867 de lijn Haarlem-Alkmaar, in 1882 de lijn Haarlem-Zandvoort en in 1916 de verbinding Haarlem-Hoofddorp. De verbinding met Hoofddorp werd in 1936 weer opgeheven, de andere lijnen zijn altijd van primaire betekenis gebleven. Elke gemeente in de regio werd door een station op de spoorlijn aangesloten. Het huidige spoorwegstation Haarlem, werd met de verhoging van de sporen in 1906 geopend. Het gebouw verving een station uit 1842, dat indertijd met de verlenging van de spoorlijn naar Den Haag was gesticht. Met de bouw van dit station werd het oude Haarlemse kopstation ten oosten van de Amsterdamse poort opgeheven. De gemeente Bloemendaal kreeg in de MIP-periode meerdere stations. Het oudste is het niet meer gebruikte station Vogelenzang-Bennebroek, dat in 1880 werd gebouwd langs de lijn Haarlem-Den Haag. In 1881

volgde de aanleg van een spoorweghalte bij het dorp Bloemendaal langs de lijn naar Alkmaar. De halte werd in 1900 door het huidige station vervangen. Dankzij de aanleg van de lijn Haarlem-Zandvoort werd in 1881 ook in het dorp Overveen een spoorwegstion gebouwd. In 1929 volgde tenslotte de bouw van het station Heemstede-Aerdenhout, waardoor naast Heemstede nu ook de laatste Bloemendaalse kern was voorzien van een station. Het station Vogelenzang-Bennebroek werd in 1942 voor het personenvervoer en in 1956 voor het goederenvervoer opgeheven en heeft thans een woon- en winkelfunctie. De woonfunctie geldt thans ook voor het ten oosten van Haarlem gelegen station 'Rijksstraatweg'. Dit voormalige station aan de verdwenen spoorlijn tussen Haarlem en Hoofddorp staat in de nabijheid van de Joodse Begraafplaats aan de Diakenhuisweg (A5 Amsterdamse Vaart).

4.5 Voormalige tramwegen

De regio heeft gedurende de MIP-periode een uitgebreid net van overwegend elektrische **tramwegen** gekend, waarvan de laatste in 1957 werd opgeheven. De meeste tramwegen verdwenen al voor 1940 als gevolg van concurrentie door de autobus. Naast knooppunt voor het treinverkeer was het Haarlemse spoorstation knooppunt van het tramwegnet, in deze stad zowel lokaal als interlokaal. Het lokale net werd gevormd door een ringbaan, het interlokale net door verbindingen naar de omliggende gemeenten en naar de steden Alkmaar, Amsterdam en Leiden. De over Haarlem, maar niet langs het spoorwegstation, lopende tramlijn tussen Zandvoort en Amsterdam (Blauwe Tram) was van al deze lijnen de meest bekende en ook de langst bestaande. Deze lijn, waarvan het tussen 1899 en 1902 aangelegde tracé in de gemeenten Bloemendaal en Zandvoort nog in grote lijnen kan worden gevolgd, was de eerste elektrische tramlijn in Nederland. Behalve het verdwenen eindstation van de Blauwe Tram te Zandvoort kende het tramnet geen stations maar haltes. Geen van deze haltes is bewaard gebleven.
De aanwezigheid van spoor-en tramlijnen was een belangrijke voorwaarde voor de aanzienlijke ruimtelijke ontwikkelingen die zich gedurende de MIP-periode in het inventarisatiegebied hebben voorgedaan. Zie hiervoor hoofdstuk 5.

4.6 Militaire infrastructuur

In het noordoosten van de gemeente Haarlem ligt de zuidelijke helft van de zogenaamde **Positie bij Spaarndam**, onderdeel van de voormalige Stelling van Amsterdam. De noordelijke helft ligt in de gemeente Velsen. De Stelling van Amsterdam is een voormalige kringstelling van permanente verdedigingsbouw rond de hoofdstad die tevens gold als Nationaal Reduit. De Stelling werd gebouwd door het Departement van Oorlog tussen 1880 en 1918.
De Positie bij Spaarndam bestaat uit twee forten aan de westzijde van Spaarndam, onderling verbonden door een liniewal en een gracht en een ten westen hiervan gelegen tweede linie, bestaande uit betonnen schuilplaatsen, een frontwal en een gracht. De onderling verbonden forten ontstonden tussen 1880 en 1905. De tweede linie, de zogenaamde Voorstelling, werd gebouwd tussen 1914 en 1919.
In de jonge duinen bij het dorp Zandvoort staan restanten van de zogenaamde 'Atlantikwall', de door de Duitse overheid tijdens de Tweede Wereldoorlog gebouwde fortificatie van de Westeuropese kust. De restanten bestaan uit relatief grote delen van een tankmuur, een complex manschappenverblijven en een uniek geworden kantelbare wegversperring, een zogenaamde 'Walzkörpersperre'.

5. Nederzettingstructuur

5.1 Algemeen

In 1.2 werd reeds vermeld dat van de vijf gemeenten binnen de regio alleen Haarlem een stad in historisch juridische omvat en dat de kernen binnen de overige gemeenten in deze zin dorpen en buurtschappen zijn. Zo liggen in de de gemeente Heemstede het dorp Heemstede en het buurtschap De Glip, in de gemeente Bloemendaal de dorpen Bloemendaal, Overveen, Aerdenhout en Vogelenzang en in de gemeente Zandvoort het dorp Zandvoort en het buurtschap Bentveld. De gemeente Bennebroek bevat alleen het gelijknamige dorp. De gemeente Haarlem omvat naast de gelijknamige stad nog het dorp Schalkwijk, het westelijk deel het dorp Spaarndam en het kleine deel van het dorp Vijfhuizen ten westen van de Ringvaart Haarlemmermeer.

5.1.1 Relatie met de landschapstypen

In het inventarisatiegebied is een relatie te leggen tussen de drie landschapstypen - op volgorde van ontstaan: strandwallen en strandvlakten; oostelijk poldergebied; jonge duinen (2.1) - en de verspreiding van de nederzettingen. De oude kernen van de meeste nederzettingen liggen op de beide **strandwallen** omdat deze noord-zuidelijke zandruggen door hun hogere ligging gunstige vestigingsplaatsen vormden. Op de oostelijke strandwal liggen in een reeks van noord naar zuid de kernen van de gemeenten Haarlem, Heemstede en Bennebroek. Op de westelijke strandwal wordt de reeks gevormd door de vier Bloemendaalse kernen: Bloemendaal, Overveen, Aerdenhout en Vogelenzang. Het gebied tussen de kernen werd tot circa 1900 door reeksen van buitenplaatsen ingenomen. Tussen de Bloemendaalse kernen zijn deze reeksen ten dele gaaf bewaard gebleven. Aan de randen van het **oostelijk poldergebied** liggen de Haarlemse kernen Spaarndam, Schalkwijk en Vijfhuizen. Voorts staat nog wat verspreide bebouwing langs de Liede, de noordoostelijke begrenzing van de regio. In het uitgestrekte natuurgebied van de **jonge duinen** liggen alleen de nederzettingen Zandvoort en Bentveld. Hierbuiten wordt nauwelijks verspreide bebouwing aangetroffen.

5.1.2 Bevolkingsontwikkeling

In 1850 werd het bevolkingsaantal in de regio in hoofdzaak gevormd door de autochtone bevolking. Met name in Bloemendaal en Heemstede bevatte de bevolking ook bewoners van de buitenplaatsen. Afgezien van de gemengde stadsbevolking in Haarlem bestond de bevolking in de regio uit agrariërs en personeel bij de diverse wasserijen en buitenplaatsen. In Zandvoort vormden de visserij en de badplaats de belangrijkste bronnen van inkomsten.
Ondanks de vestiging van renteniers, gepensioneerden en enige kunstenaars (Aerdenhout), werd de sterke bevolkingsgroei die zich in de regio vanaf het derde kwart van de 19de eeuw voordeed tot circa 1900 hoofdzakelijk veroorzaakt door een geboorte-overschot. Alleen in Haarlem was reeds vanaf 1870 sprake van een vestigingsoverschot door de werkgelegenheid in de Haarlemse industrie en dienstverlening. In de randgemeenten zou vanaf circa 1900 tot het eind van de MIP-periode het vestigingsoverschot bepalend zijn. In de periode 1940-1990 is de regionale bevolkingsgroei in vergelijking met de daaraan voorafgaande vijftig jaar gering geweest (zie tabel bevolkingsgegevens).

5.1.3 Achtergronden ruimtelijke ontwikkelingen en bevolkingsgroei
Vanaf het derde kwart van de 19de eeuw begon in de regio een proces van ruimtelijke ontwikkelingen, dat zich na een inzinking tijdens de Eerste Wereldoorlog tot het eind van de MIP-periode zou voortzetten. Dit proces veroorzaakte een wijziging in de oorspronkelijke ruimtelijke structuur van de regio die naast de komvormige stad Haarlem, bestond uit kleine veelal lineaire dorpskernen, uitgestrekte buitenplaatsen en ruime tuinbouw- en veeteeltgebieden.
Deze ruimtelijke ontwikkelingen, die tegen 1900 pas echt goed op gang kwamen, waren het indirecte gevolg van een algemene opleving in de (inter)nationale economie. Hierdoor werd de functie van Haarlem als industriestad en regionaal verzorgingscentrum versterkt, terwijl in de natuurrijke gemeenten ten zuiden en westen van Haarlem het 'buitenwonen' een aanzienlijke betekenis zou gaan krijgen. Deze suburbanisatie was in hoge mate het gevolg van de hernieuwde bloei van het handelscentrum Amsterdam, dat door de nieuwe verbinding met de Noordzee via het Noordzeekanaal (1876) van de genoemde economische bloei kon profiteren. De relatie tussen Amsterdam en het inventarisatiegebied lag in de komst van welvarende hoofdstedelingen die de drukke woonomgeving aanvankelijk alleen in het zomerseizoen, maar na 1900 meer en meer permanent voor een verblijf in het natuurrijke gebied rond Haarlem verruilden. De tussen 1890 en 1915 ontwikkelde villagebieden en de tussen 1920 en 1940 gebouwde royale middenstandswijken in de gemeenten ten westen en zuiden van Haarlem werden in hoofdzaak voor deze steeds breder wordende groep gebouwd. Een voorwaarde voor de suburbanisatie was het eerder genoemde railnet (4.4), dat onmisbaar was voor een groeiende groep forensen die voor het dagelijks werk op de stad bleef aangewezen. Naast forensisme maakte de railverbindingen ook een ontwikkeling van de recreatie mogelijk. Zandvoort groeide hierdoor uit tot badplaats van (inter)nationale betekenis.

5.1.4 Exploitatiemaatschappijen
Het initiatief tot de ontwikkeling van woningbouw voor welgestelden en middenstand was in Zuid-Kennemerland vanaf 1890 hoofdzakelijk in handen van particulieren die zich verenigden in exploitatiemaatschappijen. Deze ondernemingen hebben tijdens de MIP-periode vrijwel alle villaparken en middenstandsbuurten in de regio ontwikkeld. De benodigde ruimte werd over het algemeen verworven door aankoop van buitenplaatsen, die naar een stedebouwkundig plan werden herverkaveld om vervolgens de kavels met een bouwplicht te verkopen of hierop zelf te bouwen. Bij de villaparken werd de landschappelijke inrichting van de buitenplaats (landschapsstijl) vaak tot uitgangspunt van het stedebouwkundig ontwerp genomen. Dit laatste werd met name gedaan door L.A. Springer. Deze Haarlemse landschapsarchitect werkte vaak in opdracht van de 'N.V Binnenlandsche Exploitatiemaatschappij van onroerende Goederen', een indertijd zeer bekende Haarlemse onderneming die werd opgericht in 1895 en actief bleef tot circa 1930. Gedurende deze periode ontwikkelde de maatschappij naast villaparken en middenstandsbuurten in Bloemendaal en Haarlem ook de Haarlemse Transvaalbuurt, een arbeidersbuurt op eenvoudig rechthoekig stratenplan in de directe omgeving van de toen opkomende industrievestigingen aan het Noorder Buiten Spaarne.

5.2 Haarlem

5.2.1 Algemeen

Haarlem ontstond voor het jaar 1000 als geestnederzetting (3.1) op de oostelijke strandwal, kreeg stadsrechten in 1245, werd enige decennia later omwald en werd vergroot in de 14de, 15de en 17de eeuw. Daarna zou de stad tot circa 1860 niet meer in omvang toenemen. De stad had aan het begin van de MIP-periode een min of meer komvormige hoofdvorm die merendeels was gelegen binnen de begrenzingen van de strandwal. Omdat de ruimtelijke ontwikkelingen in de periode 1850-1940 zich voornamelijk op en langs de strandwal voordeden had de stad in 1940 een langerekte hoofdvorm in noord-zuidelijke richting. Ondanks aanzienlijke naoorlogse ruimtelijke ontwikkelingen in het oostelijk poldergebied en de strandvlakte is de langgerekte hoofdvorm herkenbaar gebleven.
De krachtige ruimtelijke ontwikkelingen die zich in de periode 1850-1940 zouden gaan voordoen hadden voor Haarlem de volgende gevolgen: bebouwing van de Nieuwstad; annexaties van aangrenzend grondgebied; vestiging van een industrieel apparaat ten noorden van de oude stad; een proces van city-vorming; het ontstaan van woonbuurten rond de oude stad met een zwaartepunt op uitgroei in noordelijke richting.
(Zie afbeeldingen 2 t/m 4.)

5.2.2 Nieuwstad (Stationsbuurt)

In deze laat 17de-eeuwse, nooit geheel volgens plan voltooide noordelijke stadsuitbreiding, stonden in 1850 alleen in het centrale gedeelte laat 17de-eeuwse en vroeg 18de-eeuwse herenhuizen. Het resterende gebied was tot de bouw van een textielfabriek rond 1830 en een spoorwegstation in 1842 merendeels als plantage in gebruik geweest. Vanaf 1865 werd de thans als Stationsbuurt bekend staande Nieuwstad alsnog voltooid met merendeels voorname bebouwing. De ligging van het spoorwegstation vormde een aantrekkelijke factor voor de ontwikkeling van parksgewijze villa- en herenhuisbouw.

5.2.3 Annexaties

De annexaties waren in 1884, 1927 en 1963. In totaal werd hiermee het gemeente-oppervlak van Haarlem bijna verviervoudigd. In 1884 betrof de annexatie alleen grondgebied van de ten noorden van Haarlem gelegen gemeente Schoten. In 1927 werden alle gemeenten rond Haarlem bij de annexatie betrokken. Felle protesten van de villagemeenten Heemstede en Bloemendaal waren alleen voor Bloemendaal gedeeltelijk succesvol. Deze met opheffing bedreigde gemeente kon uiteindelijk volstaan met inlevering van een langerekte, strook grond tegen de grens met Haarlem die merendeels diende voor akkerbouw en veeteelt. Heemstede verloor de Haarlemmerhout en de hieromheen gelegen vroeg 20ste-eeuwse woonbuurten. Een grote ruimtewinst werd voor Haarlem bereikt door opheffing van de gemeente Schoten, een plattelandsgemeente waar reeds vanaf 1900 werd gebouwd voor de Haarlemse industrie (Spaarnezijde) en de hier werkzame fabrieksarbeiders. Ook de annexaties van gronden in de ten oosten van Haarlem gelegen plattelandsgemeente Haarlemmerliede en Spaarnwoude (1927, 1963) betekenden aanzienlijke gebiedsvergrotingen. De annexatie van 1963 maakte de bouw van het stadsdeel Schalkwijk mogelijk.

5.2.4 Industrie

Tot zich aan het einde van de 17de eeuw een langdurige periode van economische neergang inzette was de stad als centrum van textielnijverheid en scheepsbouw van betekenis geweest. De stichting van drie

katoenfabrieken tegen 1850 betekende een opleving in de Haarlemse textielindustrie. Omstreeks 1900 was er echter pas sprake van een ontwikkeld industrieel apparaat dat tot het einde van de MIP-periode vooral zou bestaan uit metaal-, grafische-en voedingsindustrie. Van de metaalindustrie vormde de scheepsbouw opnieuw een belangrijk onderdeel. Deze tak van industrie zou vanaf 1900 mede het ruimtelijk beeld van de Spaarneoevers ten noorden van de oude stad gaan bepalen. Industrialisering van deze oevers vond plaats door gebrek aan uitbreidingsmogelijkheden voor de oorspronkelijke bedrijfs-vestigingen aan de westzijde van de stad (4.2).

5.2.5 City-vorming
Door de ruimtelijke ontwikkelingen in en rond Haarlem en de daarmee samenhangende bevolkingsgroei nam de functie van Haarlem als dienstencentrum toe. Vanaf circa 1880 verrees in de binnenstad veelal schaalvergrotende bebouwing ten behoeve van posterijen, bankwezen, justitie, onderwijs, gezondheidszorg en het grootwinkelbedrijf. Door de gehele stad, maar vooral in de hoofdstraten, werden woonhuizen verbouwd tot of vervangen door winkelpanden.

5.2.6 Woonbuurten
De bouw van woonbuurten buiten de oude stad begon in 1860 met het Frederikspark, een klein villapark ten zuiden van de oude stad. Dit villapark stond aan het begin van de ontwikkeling van een reeks luxueuze woonparken die tot circa 1915 duurde. De woonparken ontstonden in de Nieuwstad en tussen oude de stad en de Haarlemmerhout. Rond de stad ontstonden vanaf circa 1875 buurten voor arbeiders en middenstand die soms alleen voor arbeiders, of alleen voor middenstand, maar meestal gemengd werden opgezet. Een concentratie van arbeidersbuurten ontstond tot 1940 aan de noord-oostzijde van de stad. Min of meer homogene middenstandsbuurten ontstonden ten zuid- en noordwesten van de oude stad. Net als de meeste villabuurten werden de buurten voor middenstand met het oog op forensisme in de omgeving van een spoorweg- of tramstation ontwikkeld.

5.2.7 Na 1945
Het zwaartepunt van de naoorlogse ruimtelijke ontwikkelingen lag in het oostelijk poldergebied. In de Waarderpolder, gelegen ten noorden van de spoorlijn naar Amsterdam, werden de sporadisch aanwezige vooroorlogse bedrijfsfuncties krachtig uitgebreid. Het gebied ten zuiden van de spoorlijn werd geheel bestemd voor woningbouw. Met de naoorlogse ontwikkelingen werd de vrijwel volledige verstedelijking van het Haarlemse grondgebied bereikt. Alleen in het oosten en noordoosten van de gemeente ligt nog een relatief ruim weidepoldergebied. In de noordoostelijke punt van dit gebied ligt het gaaf bewaarde Spaarndam, een dorp waarvan de oostelijke helft behoort tot de aangrenzende gemeente Haarlemmerliede en Spaarnwoude.

5.3 Dorpen en buurtschappen

5.3.1 Op strandwallen en aangrenzende veengronden
De nederzettingen op de beide strandwallen ontstonden alle in de middeleeuwen als agrarische kernen langs doorgaande noord-zuidroutes. Omdat de bebouwing hoofdzakelijk langs de doorgaande wegen ontstond is de structuur veelal langgerekt in noord-zuidelijke richting. Door het ontstaan rond de T-kruising met een oost-westverbinding (Zijlweg) is de oude kern van **Overveen** echter T-vormig. Ook de structuur van het oude **Bennebroek**, in de 17de eeuw gegroeid langs de oost-west-

verbinding van de Bennebroekervaart, vormt een uitzondering op het algemene patroon.
Het agrarisch karakter van de dorpen en buurtschappen bleef tot in de late 19de eeuw gehandhaafd. Daarna begon het in 5.1 genoemde proces van ruimtelijke ontwikkelingen dat zich tot circa 1920 in hoofdzaak voordeed op de strandwallen en daarna verder ging in de aangrenzende veengronden van strandvlakte en oostelijk poldergebied.
Op de oostelijke strandwal zou **Schoten** veranderen van een agrarisch dorp met uitwaaierende bebouwing van boerderijen en buitenplaatsen tot het dicht bebouwde en langgerekte noordelijk stadsdeel van Haarlem. Anders dan in Bloemendaal en Heemstede werd hier vooral gebouwd voor de Haarlemse industrie en voor huisvesting van arbeiders en kleine middenstand, hetgeen tot circa 1915 vooral op het veen tussen strandwal en Noorder Buiten Spaarne plaatsvond.
In het ten zuiden van Haarlem gelegen **Heemstede** betroffen de ruimtelijke ontwikkelingen tot 1915 een villapark ten oosten en een royale middenstandsbuurt ten westen van de Haarlemmerhout (beide geannexeerd door Haarlem in 1927), alsmede de bouw van een arbeidersbuurt bij het oude dorp. Daarnaast werden individuele villa's en eenvoudiger woonhuizen gebouwd langs doorgaande wegen in de gehele gemeente.
De eerste complexmatige arbeiderswoningbouw op basis van een stedebouwkundig plan met bijzondere vormkenmerken was het in 1911 gebouwde en in 1988 gesloopte Res Novacomplex naar ontwerp van de architecten J. Stuyt en J. Cuypers, tevens ontwerpers van het algemeen uitbreidingsplan voor Heemstede dat in 1912 werd vastgesteld. Dit plan combineerde een royale verkeersafwikkeling met een tuinwijkachtige ordening van middenstands- en arbeiderswoningen en vormde de leidraad voor de verstedelijking van het noordelijk deel van de gemeente, een proces dat zich na 1930 ook afspeelde in het veengebied tussen Binnenweg en Zuider Buiten Spaarne.
Vergelijkbare ontwikkelingen deden zich in **Bennebroek** op veel kleinere schaal en uitsluitend op de strandwal voor. Pas na de Tweede Wereldoorlog zou het landelijk karakter van de zand- en aangrenzende veengronden door buurtsgewijze woningbouw verdwijnen en bleef alleen in het noordelijk deel van de gemeente het landelijk beeld behouden.
Een grootschalige ontwikkeling uit het Interbellum was echter de bouw van het ziekenhuis Vogelenzang in het zuidwesten van Bennebroek, één van de twee psychiatrische inrichtingen die als zodanig in de regio werden gebouwd.
Het andere complex, het Provinciaal Ziekenhuis, onstond vanaf 1850 in de meest noordelijke strandvlakte van de gemeente **Bloemendaal**, op de grens met het Velsense dorp Santpoort. Samen met herinrichting van enkele buitenplaatsen en de bouw van incidentele woonhuizen langs de doorgaande wegen zouden er tot de ontwikkeling van het eerste villapark geen grote ruimtelijke ontwikkelingen plaatsvinden.
Dit villapark, tevens het oudste suburbane villapark in Zuid-Kennemerland, ontstond vanaf 1883 bij het dorp Bloemendaal en bleef tot de ontwikkeling van het aangrenzende park Duin en Daal in 1897, het enige initiatief op dit gebied. Duin en Daal stond aan het begin van een periode die tot circa 1915 duurde en waarin diverse buitenplaatsen of delen daarvan werden omgevormd tot villapark. Dit gebeurde in hoofdzaak nabij spoor- en tramwegstations bij de Bloemendaalse kernen **Overveen** en **Aerdenhout** en in de nabijheid van het Provinciaal ziekenhuis, waar het **Duinlustpark** verrees in de buurt van het spoorwegstation in de Velsense kern Santpoort-Zuid. Buiten de gemeente Bloemendaal had een vergelijkbaar initiatief alleen plaats in **Heemstede** waar tussen 1910 en 1915 ten oosten van de Haarlemmerhout het Oosterhoutpark werd opgezet. Geen van deze parken zou echter de royale aanleg van het

Bloemendaalse Park en Duin en Daal evenaren.
Evenals in de andere gemeenten werd in Bloemendaal tijdens de MIP-periode gebouwd langs doorgaande wegen tussen de kernen. Ook het al dan niet buurtsgewijs bouwen voor middenstand, met een hausse tussen 1920 en 1940, paste in het algemene patroon. Bloemendaal wist echter te voorkomen dat de bouw van middenstandsbuurten het exclusieve karakter van de villagemeente te sterk zou gaan overheersen. Mogelijk ook daarom werd in Bloemendaal minder dan in de andere gemeenten gebouwd voor arbeiders. Wat tot stand kwam was echter vaak van stedebouwkundige en architectonische kwaliteit, zoals complexen in Duinlustpark en Overveen laten zien.

5.3.2 In het oostelijk poldergebied
Hier liggen de dorpen Spaarndam, Schalkwijk en het buurtschap Vijfhuizen. Behalve bij Spaarndam deden zich hier tijdens de MIP-periode weinig ruimtelijke ontwikkelingen voor.
Bij het komvormige **Spaarndam**, in de 13de eeuw ontstaan rond een dam tussen Spaarne en IJ, zou de 19de- en vroeg 20ste eeuwse vestingbouw en de hiermee samenhangende infrastructuur rond het gemaal van Rijnland het ruimtelijk karakter aan de westzijde gaan bepalen.
In het lintdorp **Schalkwijk** trad tijdens de MIP-periode alleen vervanging en incidentele verdichting van de bebouwing op. Het ruimtelijk karakter van het polderland ten oosten van het dorp zou in de decennia na 1945 ingrijpend worden gewijzigd door de bouw van het Haarlemse stadsdeel Schalkwijk.
Het Haarlemse deel van **Vijfhuizen** bestaat uit enkele boerderijen langs een polderweg en een windwatermolen. De ruimtelijk ontwikkelingen vonden vooral plaats aan de overzijde van de ringvaart in de gemeente Haarlemmermeer.

5.3.3 In de jonge duinen
Hier liggen het dorp Zandvoort en het buurtschap Bentveld. **Zandvoort** ontstond in de middeleeuwen als vissersdorp achter de zeereep en groeide min of meer komvormig aan weerszijden van een oost-west-verbinding (Kerkstraat). Vanaf 1826, maar vooral na 1880 ontwikkelde het dorp zich tot badplaats, als gevolg waarvan een evenwijdig aan de kustlijn lopende bebouwing van hotels, pensions, villa's en herenhuizen ontstond. In 1943 werd de bebouwing langs de kust op last van de Duitse overheid geheel gesloopt ten behoeve van de in 4.6 genoemde Atlantikwall.
Als gevolg van de ruimtelijke ontwikkelingen tussen 1900 en 1940 werd de oude kern aan alle zijden met woningbouw in diverse prijsklassen uitgebreid. Binnen de kern ontwikkelde zich een uitgebreid apparaat van horeca en winkels. Direct ten oosten van het oude dorp, nabij de in 1899 geopende tramhalte ontstond een dienstencentrum bestaande uit postkantoor, raadhuis, bankkantoor en horeca.
Evenals elders in de regio stimuleerde het railnet de vestiging van renteniers en forensen. Voor Zandvoort betekende dit railnet ook een belangrijke voorwaarde voor het functioneren van de badplaats.
Bentveld werd voornamelijk gebouwd voor forensen aan weerszijden van de tramlijn Zandvoort-Amsterdam. Dit gebeurde deels evenwijdig aan de tramlijn en deels binnen een komvorm van gebogen straten op gronden die voordien hadden behoord tot het landgoed Groot Bentveld. Bentveld, dat vooral na 1945 sterk groeide, vormt het westelijke deel van een bebouwde kom die grotendeels in het aangrenzende Aerdenhout ligt. Het Zandvoortse Bentveld heeft evenals het Aerdenhoutse Bentveld het karakter van een villagebied. Het Zandvoortse deel is echter minder homogeen en wat minder royaal in de aard van de bebouwing.

Bloemendaal aan Zee is een strandafgang met enige bebouwing die onstond aan het einde van de Zeeweg in 1920 (4.1). Vooroorlogse plannen voor de ontwikkeling van een badcentrum werden niet uitgevoerd. De huidige opstallen bestaan uit een restaurant en een aantal kiosken en dateren geheel van na 1970.

5.4 Verspreide bebouwing

5.4.1 Op strandwallen en aangrenzende veengronden
Op de strandwallen en aangrenzende veengronden ontwikkelden zich tussen de diverse nederzettingen **lineaire reeksen van buitenplaatsen**, veelal gesticht door vermogende kooplieden uit Amsterdam en Haarlem, die zich in de natuurrijke gebieden een tweede huis konden veroorloven. Deze ontwikkeling had voornamelijk plaats tussen 1600 en 1900. De buitenplaatsen ontstonden zowel in combinatie met bestaande of tegelijkertijd gestichte hofsteden en blekerijen, als in de vorm van geheel nieuwe stichtingen. De tuinaanleg van de buitenplaatsen ging gepaard met de herbebossing van de strandwallen, die in de voorgaande eeuwen merendeels waren kaalgekapt.
Alhoewel er in Overveen, Aerdenhout en Vogelenzang tot 1925 nog buitenplaatsen werden gesticht, was de bloeiperiode van de grote lustverblijven aan het eind van de 19de eeuw voorbij. Deze neergang ging gepaard met de grote ruimtelijke ontwikkelingen die zich vanaf deze periode in de regio voordeden en als gevolg waarvan diverse buitens werden getransformeerd tot de eerder genoemde woonparken voor welgestelden en middenstand. Daarnaast werden buitenplaatsen als hotel, klooster, school of ziekenhuis in gebruik genomen, waarbij de tuin- en bosaanleg geheel behouden bleef, of in een nieuw ontwerp werd opgenomen.

5.4.2 In het oostelijk poldergebied
Naast de in 4.6 genoemde structuur van de Positie bij Spaarndam bestaat de verspreide bebouwing uit boerderijen en woonhuizen langs de Binnen en Buiten Liede en langs de Ringvaart van de Haarlemmermeerpolder.
Ten westen van de splitsing tussen Buiten Liede en Ringvaart ligt min of meer geconcentreerde éénzijdige lintbebouwing.

5.4.3. In de jonge duinen
In het beboste oostelijk deel van de jonge duinen ligt de laat 19de-eeuwse buitenplaats Koningshof (Overveen). Dit is de enige gave buitenplaats in het duingebied. Van het Zandvoortse landgoed Groot Bentveld bleef alleen de directe omgeving van het buitenhuis behouden toen het gebied tussen 1920 en 1940 voor woningbouw in exploitatie werd genomen. De jonge duinen zijn verder nauwelijks bebouwd. Wel liggen er verspreide resten van de Duitse kustverdediging uit de Tweede Wereldoorlog (4.6).

6. Karakteristieke bebouwing

In dit hoofdstuk volgt een korte karakteristiek van de bebouwingsvormen die voor de regio het meest kenmerkend zijn.

6.1 Buitenplaatsen

De voor Zuid-Kennemerland tot 1900 zo kenmerkende lineaire reeksen van buitenplaatsen op en langs de strandwallen en in de binnenduinrand worden nog aangetroffen in Overveen en Vogelenzang. Deze beide concentraties zijn voor het MIP van belang omdat een belangrijk deel van de bebouwing en tuinaanleg dateert uit de periode 1880-1930.
In **Overveen** gaat het vooral om laat 19de-eeuwse ontwikkelingen bij de reeks die van noord naar zuid wordt gevormd door Vaart en Duin, Duinlust, Elswout en Koningshof. In **Vogelenzang** gaat het om de kort na de Eerste Wereldoorlog heringerichte buitenplaatsen Leyduin en Vinkenduin.

6.2 Villatypen

Het rijke villabestand in het inventarisatiegebied kan representatief worden geacht voor de ontwikkeling van de Nederlandse villa- en landhuisbouw uit de periode 1850-1940. Binnen de talloze variaties kunnen vijf hoofdtypen worden onderscheiden:

- het vaak witgepleisterde sobere type uit het derde kwart van de 19de eeuw, dat zich karakteriseert door een vrij grondplan, een onregelmatige opstand van smalle volumen met nadruk op de verticale lijn en een samengestelde, overstekende kap met flauwe helling;
- het schilderachtige zowel gepleisterde als in baksteen uitgevoerde type, gebouwd tussen 1880 en 1915, dat in plattegrond en opstand met het eerste type overeenkomt, maar dat hiervan door de toepassing van rijk houtsnijwerk in geveltop en kap verschilt;
- het schilderachtige type met in hoofdvorm en detaillering tal van elementen uit de Engelse landelijke bouwkunst, met name de 'cottage'.
- het formele sobere type, gebouwd vanaf 1900 en ontwikkeld uit een heroriëntatie op het Hollandse baksteenclassicisme van de 17de en 18de eeuw. Het type bevat een in schoon metselwerk opgetrokken rechthoekig volume onder schilddak met stompe schoorstenen op de nokpunten;
- het informele boerderij-achtige type, gebouwd vanaf 1918 en ontwikkeld uit een heroriëntatie op de agrarische Gooise bouwkunst. Hiermee wordt het 'landhuis' als type geïntroduceerd. Het landhuis staat op vrij grondplan, heeft daardoor een onregelmatige opstand en wordt gedekt door een samengestelde veelal rietgedekte kap met een onregelmatige kapvoethoogte.

6.3 Medisch-sociale complexen

De psychatrische ziekenhuizen in de gemeenten Bloemendaal en Bennebroek vormen karakteristieke complexen in de oude duinen. Het betreft hier het voormalige provinciale ziekenhuis nabij Santpoort en het psychiatrisch ziekenhuis Vogelenzang. Het ziekenhuis bij Santpoort is vooral van belang vanwege de samenhangende bebouwing uit het vierde decennium van de 19de eeuw. Het ziekenhuis Vogelenzang is een complex waarvan de bebouwing merendeels tussen 1925 en 1940 tot stand kwam.

7. Gebieden met bijzondere waarden

Op basis van een stedebouwkundige typologie zijn in de vijf gemeenten van de MIP-regio Zuid-Kennemerland gebieden met bijzonder waarden aangewezen. Gebieden met bijzonder waarden zijn samenhangende gebieden die waarde ontlenen aan de stedebouwkundige structuur en de architectonische invulling daarvan. De samenhang van structuur en architectuur is belangrijker dan de afzonderlijke elementen. Er is derhalve steeds sprake van een ensemblewaarde.
Hieronder volgt een korte toelichting op afbeelding 7. Voor een uitgebreide toelichting en een verantwoording wordt verwezen naar de desbetreffende gemeentebeschrijvingen.
Behalve bij Haarlem wijkt de nummering af van de toegepaste nummering in de gemeentebeschrijvingen.

Gebieden 1 t/m 12 liggen in de gemeente **Haarlem** en vallen respectievelijk samen met de villaparken in de Nieuwstad (1), de 19de-eeuwse bebouwing rond de Wilhelminastraat (2) de Haarlemmerhout en de 19de-eeuwse villaparken aan de noordzijde hiervan (3). Gebied 4 beslaat de villaparken Oosterhout en Zuiderhout; 5 het Bos en Vaartkwartier; 6 de Koninginnebuurt; 7 het groene gebied ten oosten van de Overveense buitenplaats Elswout; 8 het woningbouwcomplex Rozehage; 9 de Patrimoniumbuurt: 10 een samenvoeging van waardevolle stedebouwkundige ontwikkelingen uit de periode 1900-1940 in Haarlem-Noord; 11 waardevolle stedebouwkundige ontwikkelingen uit de periode 1920-1940 in Haarlem-Oost; 12 de Positie bij Spaarndam met het inundatiegebied.

Gebied 13 ligt in de gemeente Heemstede en valt samen met de stedebouwkundige ontwikkelingen aan weerszijden van de noord-zuidlijn die wordt gevormd door de Heemsteedse Dreef en Valkenburgerlaan (1920-1940).

Gebied 14 ligt in de gemeente **Bennebroek** en valt samen met het psychiatrisch ziekenhuis Vogelenzang (1927-1939).

Gebieden 15 t/m 21 liggen in de gemeente **Bloemendaal** en vallen samen met: 13. Het Provinciaal Ziekenhuis (1850-1940); 16. de drie aaneengesloten villaparken Bloemendaalsche Park, Duin en Daal, Hoog Hartenlust met in aansluiting daarop het Bloemendaalse bos (1880-1915); 17. de middenstandsbuurt Laag Hartenlust (1900-1910); 18. het Overveense villapark Kweekduin (1905-1910); 19. de aaneengesloten Overveense buitenplaatsen Belvedere, Vaart en Duin, Duinlust, Elswout en Koningshof (1850-1925);
20 de villaparken in Aerdenhout; 21 de aaneengesloten buitenplaatsen in Vogelenzang genaamd Leyduin, Vinkenduin, Woestduin (herinrichting 1900-1925).

Gebied 22 ligt in **Zandvoort** en valt samen met de ruimtelijke ontwikkelingen langs Haarlemmerstraat en Zandvoortselaan (1905-1915).

Geraadpleegde werken

Albers, L.H., *Landgoederen van Zuid-Kennemerland.* Inventarisatie en beschrijving van cultuurhistorische aspecten van de tuinen, parken en bossen. Rapport, in opdracht van de Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming. Amsterdam 1984.

Bescherming van waterstaatkundige monumenten in Noord-Holland, Provinciaal Bestuur van Noord-Holland, Haarlem, juni 1989.

Bescherming van watertorens in de provincie Noord-Holland, Provinciaal Bestuur van Noord-Holland, Haarlem, februari 1988.

Beschrijving van de provincie Noord-Holland, behorende bij de Waterstaatskaart, bijgewerkt tot 1 januari 1950.

De bodem van Noord-Holland, uitgave van de Stichting voor bodemkartering, Wageningen 1974.

Don, P., *Kunstreisboek Noord-Holland,* Zeist 1987.

Grote Historische atlas van Nederland 1:50.000. I West-Nederland 1839-1859, Groningen 1990.

Kuyper, J., *Gemeenteatlas van de provincie Noord-Holland 1869.* Herdruk 1984 bij BV Foresta te Groningen,

Landschapsonderzoek Noord-Holland, deel Zuid-Kennemerland, uitgevoerd door bureau Maas te Zeist in opdracht van de Provinciale Planologische Dienst van Noord-Holland, 1984.

Monumenten Inventarisatie Project (MIP), *Handleiding jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940),* Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1987.

Monumenten Inventarisatie Project Noord-Holland, *gemeentebeschrijving Bloemendaal,* Provinciaal Bestuur van Noord-Holland, Haarlem 1991.

Monumenten Inventarisatie Project Noord-Holland, *gemeentebeschrijving Bennebroek,* Provinciaal Bestuur van Noord-Holland, Haarlem 1992.

Monumenten Inventarisatie Project Noord-Holland, *gemeentebeschrijving Haarlem,* Provinciaal Bestuur van Noord-Holland, Haarlem 1992.

Monumenten Inventarisatie Project Noord-Holland, *gemeentebeschrijving Heemstede,* Provinciaal Bestuur van Noord-Holland, Haarlem 1992.

Monumenten Inventarisatie Project Noord-Holland, *gemeentebeschrijving Zandvoort,* Provinciaal Bestuur van Noord-Holland, Haarlem 1992.

Rolf, Rudi, *Bunkers in Nederland,* Den Helder 1982.

Stedebouwkundige ontwikkelingen (1850-1940), Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1987.

Stelling van Amsterdam; Positie bij Spaarndam; Gemeenten Velsen (11) en Haarlem (12). Concept-register. Provinciaal Bestuur van Noord-Holland, september 1990.

Steegh, A., *Monumentenatlas van Nederland,* 1100 historische nederzettingen in kaart, Zutphen 1985.

Woud, Auke van der, *Het lege land,* de ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848, Amsterdam 1987.

Tabel bevolkingsgegevens

Bevolkingsgegevens van de MIP-regio Zuid-Kennemerland per gemeente op 31 december van elk jaar. Bron 1851, 1900, 1940:
Databank bevolkingsgegevens, Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam. Bron 1990: **Jaarboek voor de provincie Noord-Holland, 1991.**

Jaar	1851	1900	1940	1990
Gemeente				
Haarlem	26621	65189	142686	149269
Heemstede	2563	5076	20657	26334
Bloemendaal	2316	5717	17077	17369
Zandvoort	1203	3237	9488	15479
Bennebroek	465	1204	3043	5507
Totaal	**33168**	**80423**	**192951**	**213958**

Herkomst afbeeldingen

1. MIP-Inventarisatiegebieden Noord-Holland: ingetekend op kaart Provinciale Planologische Dienst van Noord-Holland 1984, volgens de gemeentelijk indeling per 14 maart 1988.
2. Inventarisatiegebied 1854: Militaire topografische kaart(25), 1:25.000, verkend 1849-1850, gegraveerd topografisch bureau 1854.
3. Inventarisatiegebied 1980: Topografische kaart 1:25.000.
4. Groeikaart: Overgetrokken en ingetekend door auteur op basis afb.3.
5. Bodemgesteldheid: Ingetekend door auteur op basis afb. 3.
6. Infrastructuur: Overgetrokken en ingetekend door auteur op basis afb. 3.
7. Gebieden met bijzondere waarden: Aangegeven op basis afb. 3.

1. MIP-inventarisatiegebieden Noord-Holland

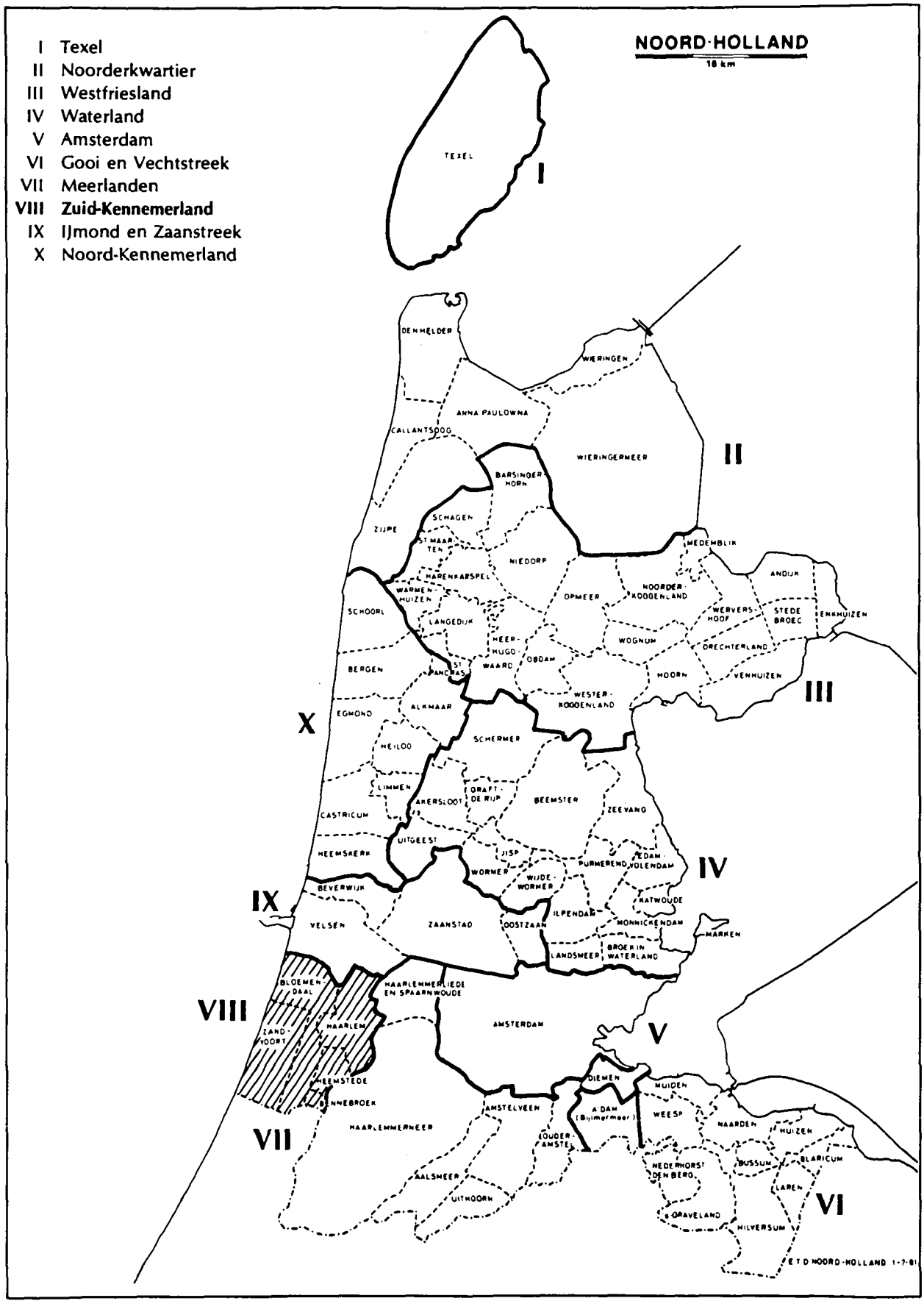

2. Inventarisatiegebied 1854.

3. Inventarisatiegebied 1980.

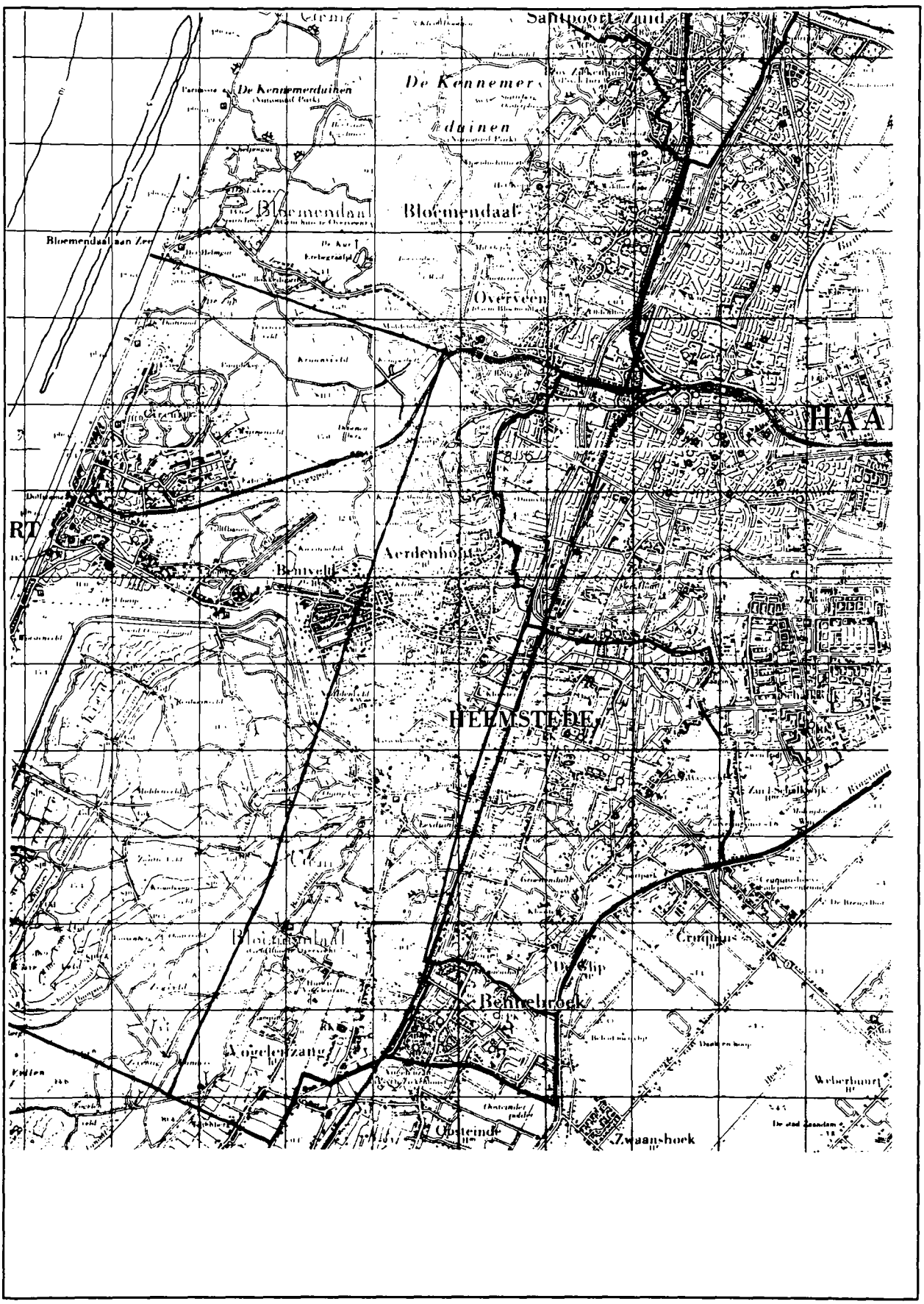

4. Groeikaart.

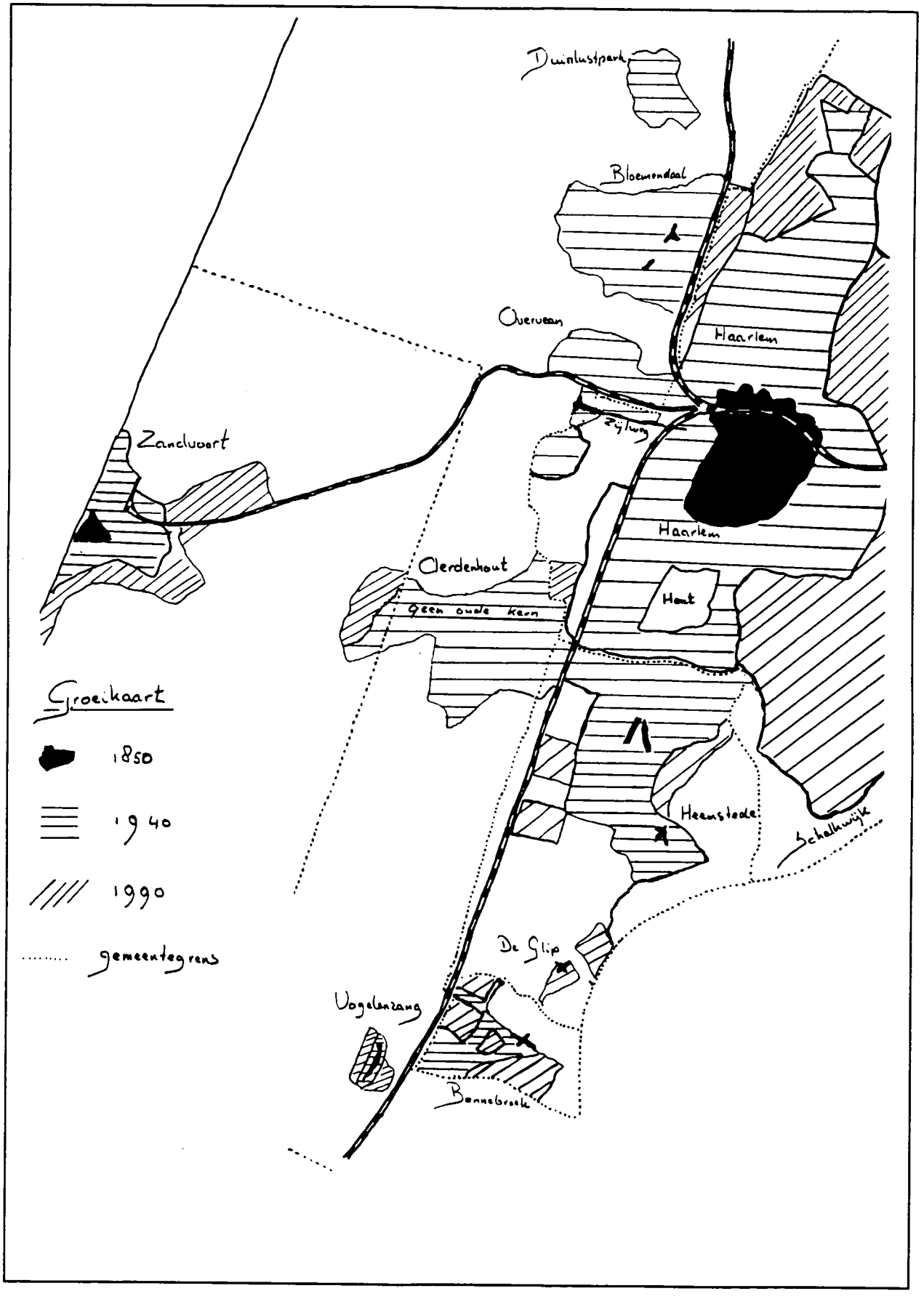

5. Bodemgesteldheid.

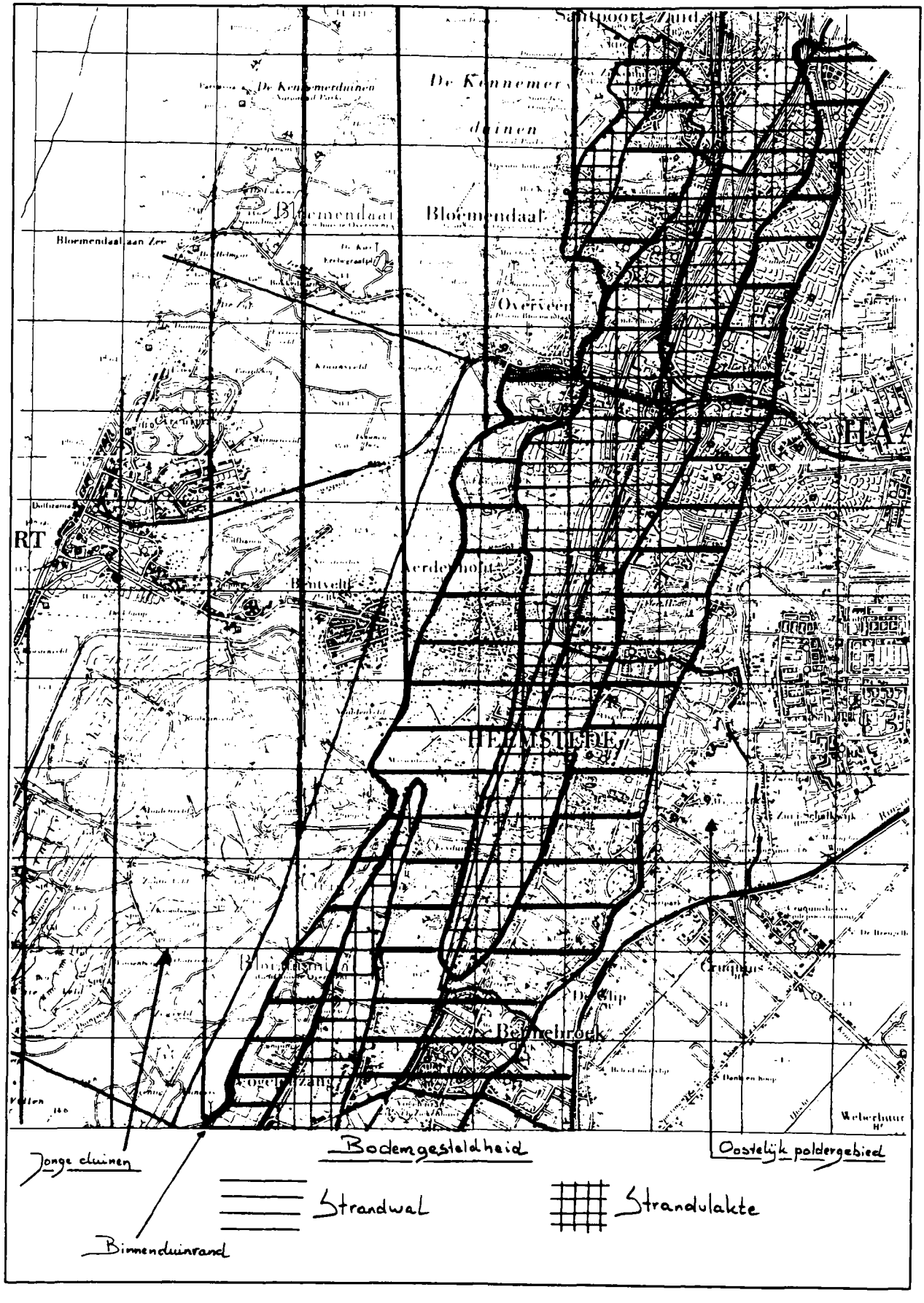

6. Infrastructuur.

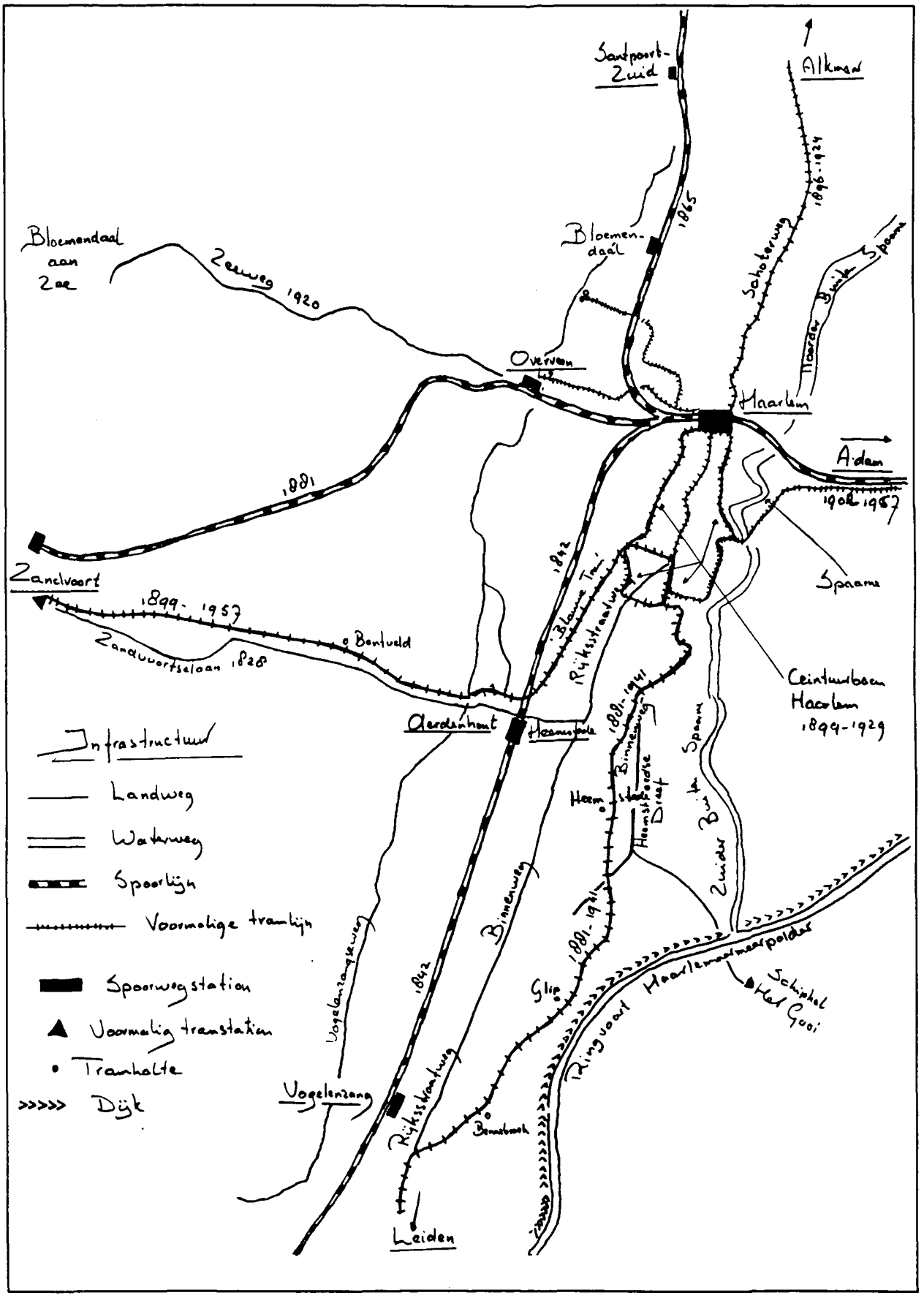

7. Gebieden met bijzondere waarden.

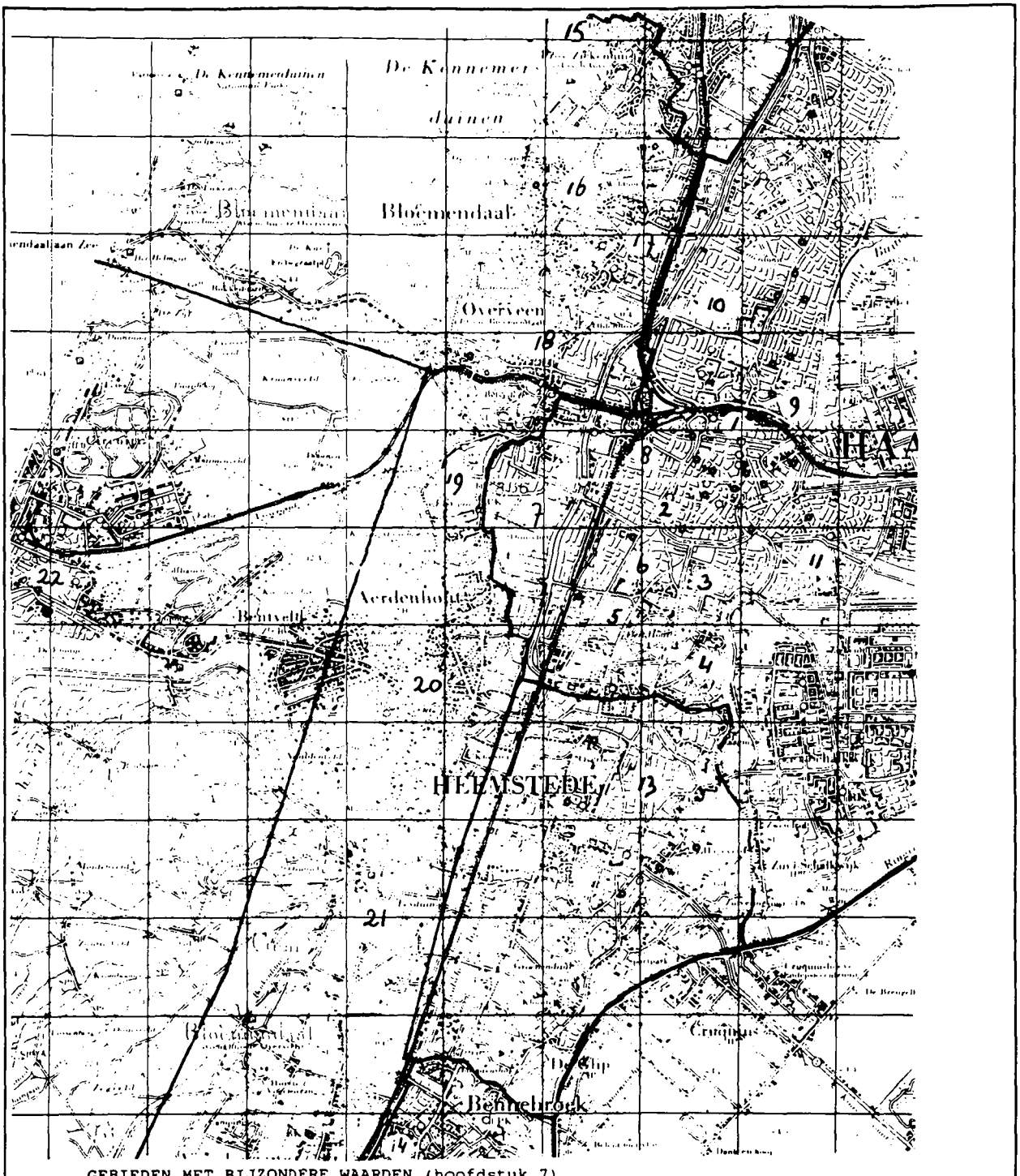

GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN (hoofdstuk 7)

1. Nieuwstad (Stationsbuurt)
2. Wilhelminastraat
3. Haarlemmerhout en villaparken noordzijde
4. Villaparken Oosterhout/Zuiderhout
5. Bos en Vaartkwartier
6. Koninginnebuurt
7. Gebied oostzijde Elswout
8. Rozehage
9. Patrimoniumbuurt
10. Ontwikkelingen Haarlem-Noord
11. Ontwikkelingen Haarlem-Oost
12. Positie Spaarndam e.o.
13. Heemsteedse Dreef e.o.
14. Psych. Zhs Vogelenzang
15. Provinciaal Ziekenhuis
16. Villapark Duin en Daal e.o.
17. Laag Hartenlust
18. Villapark Kweekduin
19. Buitenpl. Elswout
20. Villaparken Aerdenhout
21. Buitenpl. Leyduin e.a
22 Haarlemmerstraat/Zandvoortselaan

Colofon

Uitgave
Provinciaal Bestuur van Noord-Holland
Dreef 1, 2012 HR Haarlem
telefoon 023 - 14 31 43

Samenstelling
drs. E. van der Kleij
Bureau Cultuur
Dienst Welzijn, Economie en Bestuur

Vormgeving, zetwerk en drukwerk
Bureau Grafische Produktie
Centrale Bestuursdienst

Oplage
200 exemplaren

Haarlem, september 1992.